

## נתן אלתרמן וגרמניה: עמדתו כלפי המגעים עמה על רקע יחסיו עם משה שרת

### יחיעם ויץ

#### א. מבוא

נתן אלתרמן היה המשורר הבולט שמזוהה עם מפא"י, מפלגת השלטון, בשנות החמישים. בשעה שהרוב המכריע של הסופרים והמשוררים היו קשורים עם מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם) שנוסדה ב-1948, אלתרמן היה חבר מפא"י נאמן. היו לו קשרים הדוקים עם ראשי מפא"י, ובמיוחד עם דוד בן-גוריון ומשה דיין. אחדים מחוקרי התרבות הישראלית התייחסו לקירבה זו. דן מירון למשל, תיאר אותה בבוטות מיוחדת: 'משורר "לאומי" מקובל בהיכלי השלטון, מוקף אנשי-צבא בכירים, חנפנים ספרותיים וליצני חצר, עושה את מלאכת מפלגתו בחרוזיו מדי יום שישי'.<sup>1</sup>

אולם למרות התיאור הסטריאוטיפי וחברותו במפא"י, הציג אלתרמן עמדות המנוגדות להשקפת השלטון בשורה נכבדה של נושאים. זיוה שמיר טענה לעומת מירון,<sup>2</sup> שאלתרמן לא היה כלל 'משורר חצר'. לדעתה, הוא היה בעל תפיסה ברורה, המנוגדת לגישת הממסד – של מפא"י ושל בן-גוריון – בעניינים משמעותיים ושנויים במחלוקת, כגון, היחס למיעוט הערבי, לעולים החדשים ולסוגיית גרמניה. לגבי קשרי אלתרמן עם בן-גוריון, דחתה שמיר את עמדת מירון, שגרס כי אלתרמן של שנות החמישים היה "משורר חצר" הכותב שירה "מגושמת ותפלה", מאריונטה בחוטיו של

1 דן מירון, 'מיוצרים ובונים לבני בלי בית', אגרא, כרך 2 (תשמ"ו), עמ' 122.

2 זיוה שמיר, "משורר חצר" או "משורר": יחסיו של נתן אלתרמן עם הממסד, בתוך: מרדכי בר-און (עורך), אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, ירושלים 1999 (להלן: שמיר, משורר חצר), עמ' 328-362.



נתן אלתרמן בחברת חיים גורי, אמיר גלבווע ואורי צבי גרינברג  
[באדיבות ארכיון אלתרמן, מכון כץ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב]

מנהיג ערמומי ומניפולטיבי.<sup>3</sup> להערכתה, אין להגדירו כ'חסיד שוטה' שענה 'אמן' אחרי כל מעשה ודיבור של ראש הממשלה הראשון:

מערכת היחסים שבין המשורר למנהיג היא אמנם תופעה מנומרת, שאי-אפשר לדבר עליה בערכים מוחלטים ובצבעי שחור-לבן, אך רוב העדויות מלמדות שאלתרמן לא הלך שבי אחר אישיותו של בן-גוריון, אף שרחש לו רחשי תודה והערכה, אלא כיוון את שיפוטו ואת הערכתו לפי העניין והנסיבות. לא זו בלבד שחלק לא אחת בפומבי על עמדתו של בן-גוריון בנושאים עקרוניים, שעלולים היו לערער את מעמדו של ראש הממשלה, [...] את עיקר התמיכה העניק לבן-גוריון – בניגוד לקונצנזוס ותוך סיכונים לא מעטים – דווקא כשהלה פרש מן ההנהגה והורחק מעמדות הכוח וההשפעה.<sup>4</sup>

3 שם, עמ' 352.

4 שם, עמ' 354. על המקום של נתן אלתרמן ב'פרשת לבון', ראו: דן לאור, 'נתן אלתרמן בימי פרשת לבון', בתוך: מנחם דורמן ואהרן קומם (עורכים), אלתרמן ויצירתו, באר-שבע 1989 (להלן: לאור, אלתרמן והפרשה), עמ' 130-89.

לאורך שנות החמישים החזיק אלתרמן בעמדה עצמאית ביחס לסוגיית גרמניה, שהייתה שונה מעמדת בן-גוריון.<sup>5</sup> הוא הציגה לא רק בימי הוויכוח המר והחרוף בדבר המשא ומתן הישיר עם גרמניה על השילומים שהתנהל בשנים 1951-1952, אלא גם בוויכוחים נוספים על הקשרים עם גרמניה שנערכו במחצית השנייה של שנות החמישים ובתחילת שנות השישים. הוויכוח נסב על מספר נושאים, כמו המגעים הביטחוניים עם גרמניה, הפגישה הראשונה<sup>6</sup> בין בן-גוריון לבין קונרד אדנאואר (הקנצלר הראשון של גרמניה המערבית) שנערכה בניו-יורק במאוס 1960, תפקיד גרמניה ב'משפט אייכמן' בשנים 1961-1962 ועוד. דוגמא ברורה לכך היא עמדת אלתרמן באשר לפגישת בן-גוריון – אדנאואר. אלתרמן לא שלל אותה עקרונית, אך יצא חוצץ נגד הפן המוסרי, שבאמצעותו הצדיק בן-גוריון את קיומה. הביטוי הבולט של פן זה היה אמרת בן-גוריון בדבר 'גרמניה האחרת'. משלהי שנות החמישים חזר בן-גוריון וטען ש'גרמניה של אדנאואר איננה גרמניה של היטלר'. בפגישה הדגיש שאין 'להטיל אשמה קולקטיבית על אומה שלמה', ואחריה קבע ש'אדנאואר איננו אשם'.<sup>7</sup> לנוכח קביעתו וחמור מכך – לנוכח הפגישה עצמה – הודה המשורר כי המגעים עם גרמניה הם בחזקת כורח. עם זאת, טען שיש לנהל אותם אך ורק באפיק המדיני-הרשמי:

בטורים הללו כבר הובעה כמה וכמה פעמיים הדעה כי המגע הרשמי בין ישראל והמדינה הגרמנית, לא זו בלבד שאינו המגע הפסול ביותר, אלא שהוא אולי היחידי הצריך להיות מותר ומתקבל על הדעת. אפילו קביעת יחסים-דיפלומטיים ממש, על ידי פתיחת ציריות או שגרירויות של גרמניה בישראל ושל ישראל בגרמניה, הוא ענין העשוי לצרוב את החושים וההגיון לא מחמת עצם טיבם של קשרים אלה, אלא מחמת הדברים ה"קלים" יותר הכרוכים בכך, הדברים שברובד החברתי הטורקליני והיומיומי – כביכול, החל ממסיבות החברה הגבוהה ועד נגינות ההימנון הגרמני בירושלים.

קביעת ראש הממשלה, הוסיף המשורר, היא חלק מהמישור ה'אנושי' והלא-פורמלי. הוא היה חייב להישאר ברובד הפורמלי – פגישה 'בין הנציגים העליונים של העם היהודי והעם הגרמני', ש'יכולה להישאר מסויגת בתחום הרשמי בכוחן של החלטות'. אך ראש הממשלה העדיף לנהוג בדיוק להיפך והסיר את האשמות הנוראות, ש'אין

5 לעמדת בן-גוריון כלפי גרמניה, ראו: יחיעם ויץ, 'הדרך ל"גרמניה האחרת" – דוד בן-גוריון ויחסו לגרמניה, 1960-1952', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים 1998 (להלן: ויץ, גרמניה האחרת), עמ' 245-266.

6 השניים נועדו עוד פעם ב-1966 כשאדנאואר ביקר במדינת ישראל. באותם ימים השניים היו בדימוס.

7 ויץ, גרמניה אחרת, עמ' 262-263.

דוגמתם בתולדות האנושות' וש'חוצים בינה לבין הגרמנים', משכם המדינה הגרמנית 'בתוקף סמכותו של הנציג העליון של האומה היהודית'. אלתרמן פסק כי גם אם קביעת בן-גוריון נכונה וראויה, 'צודקים אלה האומרים שלא ראש ממשלת ישראל היה צריך להיות הראשון, ובינתיים היחידי, שקם לפטור במפורש את האומה הגרמנית מן המעט המפריע לה עדיין בכל-זאת מלהתהלך בין האומות כאילו לא אירע דבר'.<sup>8</sup>

### ב. יחסו של אלתרמן לקשרים עם גרמניה

בוויכוחים לגבי גרמניה שהתחוללו בציבור הישראלי, הציג אלתרמן קו ברור. מצד אחד, תמיכה בקשרים חומריים ופרגמטיים עם גרמניה, שהמשורר ראה אותם כהכרח בל יגונה, אך מצד שני שלילה מוחלטת של הקשרים התרבותיים והאנושיים עמה. למשל בטור שהתפרסם בסתיו 1957, במלאות חמש שנים להסכם השילומים, הסביר כי מבחינתו ההסכם מהווה פיצוי עבור הרכוש היהודי שנגזל ואינו ביטוי למחילה או סליחה מהצד היהודי. אלתרמן כתב: '[...] וְזֹאת אֹלֵי כְּאוֹי לֹמֵר הַיִּשְׂרָאֵלִי וְכִקְוֹל וְלֹא בְּעֵקֶפֶי-וְחֶרֶשׁ: / קִיּוּם הַשְּׁלוֹמִים (כְּפִי טִיבָם וְעֶצְמוֹתָם הַמְּפֹרָשִׁים) / אֵינִי יָכֹל לְהִיּוֹת / וְלֹא נֹעֵד לְהִיּוֹת / וְלֹא יֹכֵל לְהִיּוֹת נֶחֱשָׁב כְּסוֹלֶל-דְּרֶךְ / בְּתֵהֵלֶיךָ שְׂכִינִיּוֹ נֹרְמָלִיזָצְיָה-שָׁל-יְהוּדִים'.<sup>9</sup> דוגמא נוספת לקו זה היא תמיכתו בהחלטת הנהלת התזמורת הפילהרמונית הישראלית למנוע השמעת יצירות מאת המלחין הגרמני ריכרד שטראוס<sup>10</sup> והטורים שדנו ביצוא נשק ישראלי לגרמניה המערבית.<sup>11</sup> באחד מהם<sup>12</sup> פרש שלושה נימוקים נגד עסקת הנשק, שנבעו מעיקרון בסיסי: אם מדובר בשיקול ביטחוני ניתן להתייחס לעסקת הנשק עם גרמניה כרע הכרחי, אולם אם העסקה ניוונה משיקולים הזרים לשיקול הביטחוני ה'טהור', ראוי לשלול אותה מן היסוד.

הנימוק הראשון היה שעסקת הנשק היא חלק מתהליך היצוא הישראלי לגרמניה, שלא החל בנושק שיוצר בתעשייה הצבאית אלא בכמה סעיפים שונים לחלוטין, 'למשל, סעיף צעצועים'. על כך כתב המשורר: 'לאחר שכמעט כל ילדי היהודים באירופה נטבחו בידי הגרמנים, שולחת מדינת ישראל צעצועים לילדי גרמניה. אומרים כי דמיונו של

8 אלתרמן, 'לא פגישה היסטורית', דבר, 18.3.1960. ראו גם, שמיר, משורר חצר, עמ' 355-356.

9 נתן אלתרמן, 'משמעותם של שלומים', דבר, 13.9.1957.

10 נתן אלתרמן, 'הפילהרמונית והתרבות', דבר, 12.12.1952. ראו גם, שמיר, משורר חצר, עמ' 356-357. ההחלטה התקבלה בשלהי 1952, בעקבות בקשת שר החינוך והתרבות, פרופסור בן-ציון דינור.

11 נתן אלתרמן, 'ברלין וירושלים', דבר, 26.6.1959; הנ"ל, 'פולמוס הנשק', שם, 3.7.1959; הנ"ל, 'סיכוניו וסיכויי של פולמוס הנשק', שם, 24.7.1959; הנ"ל, 'הדגל הגרמני, הקונגרס והעיקר', שם, 7.8.1959. במחצית השנייה של שנות החמישים התחוללו שני ויכוחים ציבוריים ופוליטיים על הקשרים הביטחוניים עם גרמניה המערבית. הוויכוח הביא לפרוק שתי ממשלות: הממשלה השביעית בשלהי 1957 והממשלה השמינית בקיץ 1959. ראו: ויץ, גרמניה האחרת, עמ' 257-262.

12 אלתרמן, 'פולמוס הנשק', דבר, 3.7.1959.

השטן הוא דמיון מפותח'. הנימוק השני התייחס לחשיבות הביטחונית של העסקה: האם בכלל מדובר בעסקה חיונית? אם מדובר בפעולה ביטחונית עליונה, קבע המשורר, 'לא אפצה פה' לנוכח העסקה. אך רבים וטובים מערערים על המשמעות הביטחונית של 'משלוח נשק יהודי דרוקא לגרמנים' – וביניהם 'אנשים היודעים את הפרטים והם עשויים אולי לטעות בענייני ביטחון, אך איש לא יעלה על דעתו כי הם עשויים לזלזל בענייני ביטחון'. עובדה זו מעוררת ספק קשה ומטריד: 'תוכנית משלוח הנשק לגרמניה לא נכפתה (על-ידי כוח חיצון, או על-ידי כורח פנימי קיצוני) בבחינת חרב חדה שהונחה על צואר המדינה'. הנימוק השלישי היה שהשיקול הביטחוני לא יוכרע בוויכוח שמתחולל ויש לראותו כחלק מראייה כוללת. בכל תחום מציבים מגוון שיקולים לנוכח השיקול הביטחוני. לדוגמא, 'להכריז על גיוס-כפייה ליישוב הנגב – עניין בטחוני שמדרגתו הנעלה אינה שנויה במחלוקת – בלי לחשוש שמא יבולע על ידי כך, למשל, לאפיה הדימוקראטי של המדינה?' המכניזם הזה, הדגיש אלתרמן, תקף לשאלת היצוא הביטחוני לגרמניה המערבית:

האומנם רק בענין משלוח הנשק היהודי לחיילים הגרמנים ניטל ערכם של כל חישובים נוספים? נדמה כי ערכם של חישובים נוספים אלה, לחוסן רוחו ובריאות חושיו והכרתו של העם, רב יותר מהרבה עניינים אחרים שאנו מביאים אותם בחשבון ופעמים אף מדקדקים בהם עד מאוד.

אלתרמן התעמת ישירות עם בן-גוריון בשאלה הכואבת הזאת. אחרי שראש הממשלה קרא את טורו השני בעניין עסקת הנשק,<sup>13</sup> הוא ביקש לדבר עם המשורר ואמר לו 'כי אינו רוצה לשוחח עמו על דבר "העיסקה"'. בעד בטחון ישראל הוא מקבל משכורת והוא יוסיף לרכוש נשק ככל שידו מגעת.<sup>14</sup> רוב השיחה עסקה אפוא בסוגיה שונה ועל שאלת עסקת הנשק שוחחו השניים קצרות והגיעו למסקנה שאינם מסכימים. 'מאמרי נתן אלתרמן לא שכנעו אותו, כשם שהוא, בן-גוריון, לא הצליח לשכנע את אלתרמן בנאומו בכנסת',<sup>15</sup> כתב מנחם דורמן ביומנו.

13 אלתרמן, 'סיכויי וסיכויי של פולמוס הנשק', דבר, 24.7.1959.

14 מנחם דורמן, מבית ומחוץ: יומנים 1932–1988, 18.8.1959, תל-אביב 1994, כרך א, עמ' 296. בן-גוריון לא רשם את השיחה ביומנו וניתן ללמוד עליה דרך יומן דורמן. לאורך שנות החמישים ציין בן-גוריון את אלתרמן ביומנו בכל זאת שבע פעמים: 9.7.1951, 2.9.1951, 17.8.1952, 17.7.1953, 5.10.1954, 28.2.1958, 8.12.1958, יומן בן-גוריון, ארכיון דוד בן-גוריון (להלן: אב"ג).

15 הנאום ננאם ב-1.7.1959. ראו: ויץ, גרמניה האחרת, עמ' 261.

### ג. נפתולי יחסו של אלתרמן לשילומים

בשנים 1951-1952, כשהתחולל הוויכוח על השילומים מגרמניה המערבית, כתב אלתרמן שישה טורים בנושא:<sup>16</sup> הראשון התפרסם במארכ 1951; השני והשלישי התפרסמו בינואר 1952, החודש שבו דנה הכנסת דנה במשא ומתן הישיר לגבי השילומים; הרביעי התפרסם באפריל 1952; החמישי והשישי התפרסמו בספטמבר 1952, החודש שבו נערך טקס חתימת הסכם השילומים בין מדינת ישראל לבין גרמניה המערבית.

בטור הראשון שהתפרסם במחצית מארכ 1951, הדגיש המשורר שלוש נקודות. הראשונה הייתה לשונית: נגד המונח 'שילומים' – 'יש לקום, תְּבָרִים, וּלְבַעַר בְּמוֹ יָד / אֶת הַשֵּׁם הַנּוֹרָא שֶׁ לִּימֵינוּ'. הטעם לכך היה שמשמעותו היא הפוכה לחלוטין מכוונתו: 'כי הפעם אומר הוא ממש את הַפֶּךָ / מִמָּה שֶׁעָלָיו לִזְמַר'. וההגדרה המדויקת לכך היא 'החזרת השוד' – הגדרה שיש בה יתרון מכריע: 'כִּי שִׁיחָא הַדְּבָר מְפֹרָשׁ וּבְרוּר / בְּכִתְב־עַת, בְּמִסְמָךְ, בְּנְאוֹם. / בְּלִי נְהִיָּה נְרַצְעִים לְהַכְרִחַ הָאָרוּר / לְהוֹסִיף וּלְהַסְבִּיר / כִּי לְעַד אֵין שֶׁ לִּימֵינוּ'. הנקודה השנייה, הקשורה לראשונה, הייתה שעתה ראוי 'שֶׁנִּחְנְדֵל לְנִמְק, בְּקוֹל עַז וּמִסְמָךְ, / אֶת צְדָקַת הַתְּבִיעָה / בְּשִׁיעוֹר הַדָּם' ולנמק 'צְדָקְתָהּ שֶׁל תְּבִיעַת הַגְּזֵלָה' אך ורק 'עַל-יְדֵי הַגְּזֵלָה לְבִדָּה!'. הנקודה השלישית הייתה ברכה חשאית ל'נושאי התביעה ומוסרי כתבה, / לְבָרְכֶם לְתַפְקִיד הַקוֹדֵר וּמְפַרְךְ, / הָאָבֵל, / הַשְּׂסוּע / וּכְפוּי הַטּוֹבָה...'. תפקידם חשוב ומכריע ואף גורלי מאחר שיעדו להפוך את 'נְחִלַת הַמַּת / לְמַגֵּן וּלְמוֹ חֶרֶב / בְּיַדֵי הַיּוֹרְשֵׁת'.<sup>17</sup> מכאן עולה תמונה בהירה: נתן אלתרמן תמך בתביעה מן הגרמנים. הוא הדגיש את השאלה הלשונית כדי להבהיר את מטרת התביעה הישראלית: פיצויים עבור הדמים שנבזזו, ולא עבור הדם היהודי שנשפך בימי השואה. ציון הבהרתו נעשה במידה רבה כדי לתמוך בעצם התביעה.

הטור השני נכתב בינואר 1952, בימים הסוערים שבהם נערך הדיון במליאת הכנסת על המשא ומתן הישיר עם גרמניה המערבית.<sup>18</sup> עיקר הטור התמקד בפולמוס עם אנשי

16 אלתרמן כתב מספר טורים שעסקו בשילומים אחרי 1952. למשל, הטור שצינו ('משמעותם של שילומים') והטור שעסק באוניית השילומים הראשונה שהגיעה לחופי ישראל ('עם בוא האוניה הראשונה', דבר, 14.8.1953). אנו עוסקים כאן אך ורק בטורים שנכתבו בשנים 1951-1952.

17 נתן אלתרמן, 'שלושה דברים בעניין התביעה מגרמניה, 1951', דבר, 16.3.1951. ב-12 במארכ 1951 שלחה ממשלת ישראל איגרת שנייה (הראשונה נשלחה בינואר 1951) למעצמות הכיבוש ובה הציגה את עצמה כנציגתם ויורשתם היחידה של המיליונים שהושמדו בשואה ותבעה להטיל על גרמניה, על שני חלקיה, שילומים בסך מיליארד וחצי דולר. למחרת, ב-13 במארכ, הופיע שרת בפני מליאת הכנסת במטרה 'למסור לתשומת לב הכנסת, ועם זה לידיעת הציבור הרחב בארץ ובחוץ-לארץ' את דבר קיום האיגרת ואת תוכנה.

18 נתן אלתרמן, 'השילומים והדמאוגוניה', דבר, 18.1.1952. הדיון במליאת הכנסת נערך ב-7.1.1952.

מפ"ם, שהתנגדו באורח נחרץ לשיחות הללו.<sup>19</sup> המשורר לא התייחס בטורו להתנגדות הבוטה של תנועת החרות ומנהיגה מנחם בגין וכן התעלם מההפגנה האלימה נגד השילומים שערכה תנועת החרות בכיכר ציון, בלב ירושלים, ביום פתיחת הדיון בכנסת (7 בינואר 1952). עובדה זו אינה מתמיהה. בשנות המדינה הראשונות מיעט אלטרמן להתייחס לתנועה הרביזיוניסטית ולתנועת החרות.<sup>20</sup> באותה תקופה הרבה לכתוב דווקא על הציונים הכללים.<sup>21</sup>

התייחסותו האינטנסיבית למפ"ם נגזרת מתופעה חשובה ומשמעותית. באותם ימים עיקר הוויכוח של אנשי מפא"י נערך נגד השמאל הציוני, ולא נגד הימין. בן-גוריון, למשל, התפלמס עמם רבות.<sup>22</sup> ניתן אפוא לראות את אלטרמן כחלק מן התהליך הזה. במחצית הראשונה של שנות החמישים הקדיש חלק ניכר מטוריו בדבר לנושאים הקשורים למפ"ם ולגוש המזרחי. לדוגמא, מתוך שלושים ושבעה טורים שרשם ב-1953, חמישה-עשר עסקו בנושאים האלה.<sup>23</sup> היו מספר סיבות לכך. אחת מהן הייתה התנגדותו ליחסה של מפ"ם לברית-המועצות, שיעקב חזן, מבכירי מנהיגיה, כינה 'המולדת השנייה', ולרודן יוסף סטלין, שרבים במפ"ם כינו בהערצה 'שמש העמים'. אלטרמן היה מודע לקסם המורעל של המשטרים הטוטליטריים, שעלו ונפלו במאה הקודמת. הוא ניסה להבין כיצד משטרים אלה הצליחו לשעבד מיליוני אנשים לא דרך המשטרה החשאית ומחנות ריכוז, אלא דרך עצמת הרעיון. עוזי שביט טוען שהדפוס שאפיין אותם, שעיקרו המכניזם שהצליח לשאוב המונים לקסם המתעתע שלהם, היה תקף לא רק לנאציזם ולפשיזם אלא גם לרוסיה הקומוניסטית. מאחר שאלטרמן הבין היטב שאפילו אנחנו, היהודים, איננו משוחררים מהקסם זה,<sup>24</sup> הוא עמד לנוכח התופעה

19 ראו, נעימה ברזל, 'עמדות במפ"ם כלפי מזרח גרמניה על רקע השואה', דפים לחקר תקופת השואה, כרך יא (תשנ"ד), עמ' 174-151.

20 למשל, בקיץ 1948 הקדיש אלטרמן טור להפצצת 'אלטלנה', אוניית הנשק של האצ"ל, מול חופי תל-אביב ('שרפת הנשק', דבר, 25.6.1948). באביב 1951 הוא התייחס בטורו לשאילתא בכנסת של נציג חרות, חבר-הכנסת ערי ז'בוטינסקי, לגבי עמדת הממשלה להר סיני: האם הוא כלול ב'רשימת המקומות הקדושים לדת היהודית, כדי להבטיח אפשרות גישה אל הר קדוש זה' ('עניין הר סיני', דבר, 9.3.1951). תשובת שר החוץ, משה שרת, הייתה שלילית.

21 בשנים 1950-1951, שנות העלייה המטאורית של הציונים הכלליים (בבחירות המוניציפליות שנערכו ב-14 בנובמבר 1950 ובבחירות לכנסת השנייה שנערכו ב-30 ביולי 1951), כתב אלטרמן בדבר מספר ניכר של טורים עליהם, למשל: 'הכוח השני במדינה' (17.11.1950), 'הסיסמה והקרע' (20.7.1951), 'פולחן האישיות' (27.7.1951).

22 הדוגמא הבולטת לכך הייתה סדרת מאמרים שהתפרסמו בדבר, בחתימה סש"י [סבא של יריב], שבן-גוריון כתב ב-1953 נגד מפ"ם. ראו: מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, כרך ב, תל-אביב 1973, עמ' 929-932.

23 למשל: 'התמיהה היחידה', 16.1.1953; 'ההצמד והניתוק', 23.1.1953; 'הניתוק', 13.2.1953; 'קשה להיות... קוסמופוליט', 27.2.1953; 'הה, נצרת', 20.3.1953.

24 עוזי שביט, שירה מול טוטליטריות: אלטרמן ו'שירי מכות מצרים', חיפה 2003, עמ' 14-15, 17.

שיהודים-חלוצים, מטובי בוני ארץ-ישראל, הצדיקו מעשים איומים ונפשעים, בעיוורון ובלבי ביקורת.

המשורר התעמת עם מפ"ם בשורה ארוכה של נושאים בטוריו, וכן כתב על אירועים שהתחוללו בברית-המועצות, בנהלו פולמוס עקיף עמם – למשל, טור על 'משפט הרופאים' שנערך במוסקבה ב-1953,<sup>25</sup> או טור על המסע האנטי-ציוני שנערך בעיתונות הסובייטית.<sup>26</sup> בהקשר זה טענה דבורה גילולה, כי בשנים הראשונות של מדינת ישראל, אלתרמן התווכח עם מתנגדים פוליטיים בעיקר ממפלגות השמאל, מפ"ם ו'לאחדות העבודה'. 'פולמוסים אלה מסמלים את ראשית השינוי במעמד אלתרמן, ההופך לאיטו ממשורר לאומי המקובל על הכל, המביע את רחשי לבה של האומה, למשורר הלוחם מלחמתה של השקפת עולם שאינה נחלת הכלל והנותן ביטוי לעמדות שאין עליהן הסכמה כללית'.<sup>27</sup> אלתרמן התייחס בטוריו לאירועים הגדולים והגורליים הקשורים לדרמה שטלטלה את מפ"ם, כמו 'משפטי פראג',<sup>28</sup> ולאירועים 'יומימיים' לכאורה שמעידים על סלע המחלוקת בינו לאנשי מפ"ם. דוגמא לכך הוא טורו 'שיאים אחרונים',<sup>29</sup> שבו הצדיק את פקודת בן-גוריון לשגר כוח משטרה גדול לקיבוץ יפתח, שהשתייך לקיבוץ-המאוחד, במטרה להתערב בסכסוך האלים בין אנשי מפ"ם לבין אנשי מפא"י בקיבוץ ולסייע לאחרונים. שיא המחלוקת היה הפולמוס שמכונה 'על שתי הדרכים' – המחלוקת בינו לבין אנשי מפ"ם, ובמיוחד עם אנשי התנועות הקיבוציות הקשורות אליה: הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד, על 'הכבוד האבוד' של ראשי היודנראטים בתקופת השואה, והיחסים ביניהם לבין מחתרות הגטאות.<sup>30</sup> בטור השני שעסק בשאלת השילומים,<sup>31</sup> הביע המשורר עמדה שלילית כלפי המשא ומתן עם גרמניה על השילומים. אלתרמן קבע באורח נחרץ:

אילו חבר הכנסת אני, הייתי מתנגד לא רק למשא ומתן עם ממשלת גרמניה על השילומים כי גם, ובעיקר, לכל הסכם על שילומים, באם תוכו רצוף תנאים שיש בהם כדי לעורר (על ידי דרכי תשלומים בסחורות, זמני פרעון ארוכים וכו') תהליך מקיף ומסועף ומחריד של צמיחת קשרים

25 נתן אלתרמן, 'אסור היה להטיל ספק...', דבר, 5.4.1953.

26 אלתרמן, 'קשה להיות... קוסמופוליט', דבר, 27.2.1953.

27 דבורה גילולה, 'בפתח הספר', בתוך: נתן אלתרמן, הטור השביעי: ספר חמישי (1948–1956), תל-אביב 1995 (להלן: אלתרמן, הטור השביעי, כרך ה), עמ' 9. גילולה ערכה קובץ זה.

28 נתן אלתרמן, 'כמו הסערה', דבר, 28.11.1952; הנ"ל, 'פראג וחיפוש נוסחה משותפת (משירי לוחמי המחור)', שם, 26.12.1952.

29 הטור התפרסם ב-12.6.1953.

30 ראו: נתן אלתרמן, על שתי הדרכים – דפים מן הפנקס, ההדיר, ביאר והוסיף אחרית-דבר: דן לאור, תל-אביב 1989 (להלן: לאור, על שתי דרכים).

31 אלתרמן, 'השילומים והדמאגוגיה', דבר, 18.1.1952.



וטיפוח יחסי עסק ויחסים חברתיים בין יהודיים וגרמנים בגושפנקה של ממשלת ישראל.

תהליך זה, הוסיף המשורר, עלול להביא לפיוס במישור 'משרדי-מסחרי-טרקליני' וגרוע מזה – במישור ה'יומיומי ושגור וחילוני' – תמונת זוועה 'אשר לא אותה ולא בדומה לה חזו וחלמו יהודים שוכני עפר'. המשורר סיכם: 'הייתי רואה צורך להצביע נגד, לא התנשאות צדקנית ובידיעה ברורה שגם מעיני מחייביו של ההסכם לא נעלמו כל הדברים האלה וכי נימוקיהם אף הם מכים בפטיש חזק של הגיון ושל צו מוסרי'. בהמשך, תקף אלתרמן את נימוקי מפ"ם נגד המשא ומתן הישיר עם גרמניה המערבית. רוב התקפתו יוחדה לנימוק אחד: טענת מפ"ם כי בשעה שאסור באיסור מוחלט לנהל שיחות עם ממשלת בון, מותר ואף ראוי לקיים מגעים עם ממשלת ברלין, ממשלת גרמניה המזרחית. האחרונה זכה וברה בעוד גרמניה המערבית היא היורשת היחידה של הנאצים ושל אדולף היטלר. דוברי מפ"ם 'כותבים על גבי כרזות או משביעים באספות עם כי "לא נבוא במגע ולא נסלח"' והדברים האלה לא נגזרו מעיקרון מקודש, אלא הם היו 'דמאוגוגיה כשהוא משמש להם כלי בוויכוח על השילומים'. המשורר הציג שני טעמים בהקשר זה: הטעם הראשון היה שהמשא והמתן הרשמי שמדינת ישראל מנהלת על החזרת הגזלה איננו פיוס וסליחה מאחר ו'הוא אולי המגע היחיד המותר ליהודים'. הטעם השני, שהיה קשה מהראשון, התמקד ביחסה הכפול של מפ"ם לשתי הגרמניות – המערבית והמזרחית. הסיסמא שאנשי מפ"ם נפנו, 'בניסוח מוחלט זה', הייתה מטעה ובמקומה יש להציג סיסמא ארוכה ומסורבלת, אך נכונה ואמיתית:

לא נבוא במגע ולא נסלח אם יש בכך סיוע לעולם המערבי להכשיר את ממשלת בון לשותפות בהכנת מלחמת עולם שלישית והקמת צבא גרמני כבירית האטלנטית, אבל נבוא גם נבוא במגע, וכבר בשעה זו, לאור הערכתנו את רוחו ופעולותיו האנטי-נאציות של משטר הדמוקרטיה העממית בגרמניה המזרחית.

כך הדברים יהיו ברורים ומאירים, הדגיש המשורר, 'אף אם הסיסמה תפסיד בכך מחסינותה בעת ויכוח ומן הגחלים שהיא חותה על ראש מחייבי המשא ומתן ובעיקר מכוח-המושך שלה לגבי בני הנעורים'.<sup>32</sup> דברי אלתרמן הביאו למאמר תגובה מאת יעקב עמית, חבר קיבוץ בית-זרע ועורך על המשמר, ביטאון מפ"ם.<sup>33</sup> עמית תקף את 'הבטן הרכה' לכאורה של המשורר –

32 שם.

33 יעקב עמית, 'מכתב גלוי אל נתן אלתרמן', על המשמר, 28.3.1952. ראו: אלתרמן, הטור השביעי, כרך ה, עמ' 340-341.

חברותו במפא"י. אלתרמן רוצה שהציבור הרחב יראה אותו כדמות שניצבת מעל המפלגות ואף מעל הפולמוסים ששררו, טען עמית, אך בפועל הוא עומד לימין השלטון ומפא"י. הוכחה לכך היא העובדה שניגח את עמדת מפ"ם, למרות שיכל להתייחס לעמדתה בעין יפה מאחר שהוא עצמו התנגד למגעים הישירים עם גרמניה. מדוע, שאל עמית, יצא רוגזו 'כל כך על מפ"ם – עד הכתרת עמדתה בצמד המושגים: השילומים והדמוגוגיה?' הוא התריס והשיב שהמשורר יצא נגד עמדת מפ"ם בקצף ושצף מתוך יצר שעשוע, שלא התגבר עליו. מפ"ם, מפלגה גדולה ומשמעותית, ראויה ליחס של יתר כבוד וכובד ראשי מהכול ובמיוחד ממשורר 'השר על מפעלי האומה כולה', קבע עמית. המענה של אלתרמן נכלל בטור הרביעי שכתב בנושא, והבליט את הפרדוקס, לטענתו, שניתן לאתר בעמדת מפ"ם:

מי שמתנגד לקבלת השילומים מתוך שהוא חושש כי כל הכרוך בכך עלול להביא לידי התרועעות סלחנית עם גרמנים ברחובה של עיר ובאסיפות ובמוסדות עסקיים, מי שמתנגד לשילומים מתוך כך אינו יכול ואסור לו להתעלם מן העובדה הזועקת ומנקרת עיניים כי מפ"ם, על אף התנגדותו של מיעוט ניכר בתוכה, נותנת הכשר ואישור לקשירת יחסים אף עם הגרמני האלמוני, עם איש הרחוב הגרמני, עם הפועל והפקיד ואיש האיגוד המקצועי, בלי לשאול לעברם ולמעשיהם בעבר ואך ורק משום שהם נמצאים יושבים במקרה באותו חלק של גרמניה שמשטרה נראה בעיני מפ"ם.<sup>34</sup>

כאן המקום להציג קביעה ושאלה. הקביעה היא שעיון בטורו מוליך למסקנה, שיחס המשורר באותם ימים (ינואר 1952) לשילומים לא היה שלילי אלא דואלי. מצד אחד, הוא הצהיר שאילו כיהן כחבר בית המחוקקים, היה מצביע נגד המשא ומתן עם גרמניה על השילומים. מצד שני, מהפולמוס שניהל עם מפ"ם התברר שהוא מודע לעובדה שמגעים ישירים עם המרצחים הם הדרך היחידה להחזרת הגזלה והשוד. השאלה היא מה ההסבר לשינוי עמדתו לגבי השילומים בין מארס 1951 לינואר 1952? במארס 1951 שררה תחושה שניתן לקבל פיצויים מהגרמנים בלי מגעים ישירים אותם – דרך מעצמות הכיבוש, שיוציאו לישראל את הערמונים מהאש בלי שידה תיכווה בה. בדיעבד התברר שתחושה זו הייתה אשליה, אך רבים וטובים הגיעו למסקנה שניתן לנתק בין הפיצויים לבין מגעים ישירים עם מעניקיהם. מסקנה זו הביאה להסכמה כללית שיש לדרוש את

34 נתן אלתרמן, 'דברים אחדים אל יעקב עמית', דבר, 4.4.1952.

הפיצויים ואף שדרישה זו מזוהה עם הכבוד הלאומי. עם התומכים בכל לב בכך נמנו אנשי מפ"ם, מנחם בגין<sup>35</sup> וכן המשורר נתן אלתרמן. בינואר 1952 המצב היה שונה לחלוטין. בסתיו 1951, כשהתברר שבלי מגעים ישירים לא ניתן לקבל פיצויים מהגרמנים, החלה התנגדות נמרצת לקיום דיונים ישירים עם ממשלת בון.<sup>36</sup> המאבק נגד המגעים הגיע לשיאו בינואר 1952, בימי דיוני הכנסת בנושא. בעמדת מפ"ם התחוללה תפנית וביתר שאת בעמדת תנועת החרות. התמורה לא פסחה על אלתרמן, והדבר מסביר את הפער בין הטורים שחיבר. הייחוד בעמדתו החדשה נבע ממודעות כפולה: לחשיבות המגעים ולסכנותיהם; להכרח וליסוד המורעל. הטור השלישי (מבחינת סדר פרסום הטורים) שרשם על אודות הוויכוח, התפרסם בשלהי ינואר 1952.<sup>37</sup> נושאו היה שולי יחסית. אחרי הדיון על המשא ומתן הישיר על השילומים בכנסת, עבר הנושא לוועדת החוץ הביטחון של הבית, בראשות חבר הכנסת מאיר ארגוב ממפא"י. הטור עסק בהחלטת ארגוב לאסור את פרסום תוצאות ההצבעה שנערכה בוועדה בשאלת המשא ומתן הישיר על השילומים, למרות שלא היה מדובר בשאלה ביטחונית (בהמשך ביטל ארגוב את איסורו עקב לחץ האופוזיציה).<sup>38</sup> טור זה נכתב באורח הומוריסטי במידה רבה ('מסתבר שצנזורה פוליטית אין, / אך יוצא שצנזורה פוליטית יש') ודן בצנזורה הפוליטית ולא בשאלת השילומים. הטור החמישי שעסק בשילומים התפרסם בסתיו – בעקבות טקס חתימת הסכם השילומים בין מדינת ישראל לגרמניה המערבית ב-10 בספטמבר 1952.<sup>39</sup> בטור זה חזר המשורר למוטיב שהביע במארס 1951, ובו תמך בהסכם ובשילומים. אך בכל זאת היה שוני: כעת תמך בשילומים, אחרי מחשבה נוספת על אודות משמעות ההסכם שהתקבל

35 ראו: יחיעם ויץ, 'הדגל החלופי: קשרי ישראל עם גרמניה בתנועת חרות, 1951-1967', ציון, חוב' סז (תשס"ב), עמ' 435-464.

36 ראו: יחיעם ויץ, 'הדרך לוואסנר: כיצד אושרה ההחלטה על משא ומתן ישיר בין ישראל וגרמניה', קובץ יד-ושם, חוב' כח (2000) (להלן: ויץ, הדרך לוואסנר), עמ' 247-276.

37 נתן אלתרמן, 'צנזורה פוליטית או סתומות וסתומות', דבר, 25.1.1952.

38 בסיום הדיון בכנסת על המו"מ הישיר הוצגו שתי החלטות לסיכום. הראשונה הייתה של האופוזיציה, שחמישים ח"כים תמכו בה, והשנייה הייתה של הקואליציה, ששישים ואחד ח"כים תמכו בה. ההצעה השנייה קראה להביא את השאלה להכרעת ועדת החוץ והביטחון, שבה לקואליציה היה רוב (8 מול 7). מטרת ההצעה הייתה להקל על כמה מנציגי הקואליציה, שהתקשו לתמוך במו"מ ישיר עם גרמניה המערבית. מדובר בהצעה יוצאת דופן. ראו: ויץ, הדרך לוואסנר, עמ' 270-273 (ישיבת ועדת חוץ ובטחון שדנה באישור המו"מ הישיר עם גרמניה על השילומים נערכה ב-15 בינואר 1952).

39 נתן אלתרמן, 'אחרי חתימת ההסכם', דבר, 12.9.1952. על ההסכם חתמו קונרד אדנאואר, קנצלר גרמניה המערבית, כנציג גרמניה ומשה שרת, שר החוץ, כנציג מדינת ישראל. על משה שרת וטקס החתימה בלוקסמבורג, ראו: Gabriel Sheffer, *Moshe Sharett: A Biography of a Political Moderate*, Oxford 1996, pp. 637-638 (להלן: שפר, משה שרת)



[דבר, 12.9.1952]

כתוצאה ממגעים ישירים עם ממשלת בון. אלתרמן צידד במגעים הישירים ובעמדות המהותיות של בן-גוריון ומשה שרת.

נקודת המוצא של אלתרמן הייתה, שמדינה ריבונית חייבת לשאת ולתת בעצמה על כל דבר ולא באמצעות מתווכים למיניהם: 'קחיהו וְלֹא עַל יְדֵי שְׁלִיחַ, / קחיהו וְלֹא עַל יְדֵי מְלָאָךְ, / בְּיַד מִיִּדְיָהּ! בְּלִי לְטוֹחַ טִיחַ / וּבְלִי מִסְכָּה וּמִסָּךְ!<sup>40</sup> בימי פולמוס השילומים ביטאו בן-גוריון ושרת עמדה זו יותר מפעם אחת.<sup>41</sup> באורח עקרוני גרס אלתרמן שמדינת ישראל, כמדינת היהודים, היא היורשת הלגיטימית היחידה של יהודי אירופה שנספו, ולכן זכאית לקבל את השילומים מגרמניה: 'עֲמָדִי, מְדִינַת הַיְהוּדִים! עֲמָדִי, מְצוּדָה / וְעַמּוּד יְמִנִי, / עֲמָדִי, יוֹרֶשֶׁת יְחִידָה! / קְבִלְיָהּ אֶת בְּרִזָּל הַשָּׂד הַנְּהַמְנִי, / קְבִלְיָהּ בְּאִימָהּ וּבְרַעְדָּה'.<sup>42</sup> מכאן, שלאיש אין מנדט לדבר בשם הקורבנות ולייצג אותם. הזכות להכריע בשאלה קשה זו מסורה בידי אזרחי המדינה – רק בידם, לא בידי הקורבנות: 'לֹא אֲנַחְנוּ נִפְסֵק אִם עֲפָרְכֶם שׁוֹקֵט, / אוּ בּוֹעֵר מִקְלָמָה, אוּ עוֹנָה אֲמֵן... / אֵךְ אִם חָטָא הוּא עַל יְדוּ יְחוּל הַחָטָא, / עֲלִינוּ שְׁאֲמָרְנוּ: הֵן! / [...] אָנוּ בְּשִׁמְךָ, / הַפְּלֵנוּ פּוֹר'.<sup>43</sup> דברים אלה נכתבו במידה רבה נגד עמדת האופוזיציה – מימין ומשמאל. בנאומו

40 אלתרמן, 'אחרי חתימת ההסכם', דבר, 12.9.1952.

41 למשל, תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשוואה, ירושלים 1991, עמ' 191; יחיעם ויץ, 'משה שרת והשילומים מגרמניה, 1949-1952' (טרם פורסם).

42 אלתרמן, 'אחרי חתימת ההסכם', דבר, 12.9.1952.

43 שם.

במליאת הכנסת, הכריז מנחם בגין, כי דבריו נאמרים בשם הקורבנות, שהתנגדו למשא ומתן הישיר עד כלות. הוא דיבר בגוף ראשון רבים, כאילו בשעתו נמצא בגיא ההריגה:

אנחנו, שראינו את אבותינו נסחבים אל תאי-הגאזים, אנחנו ששמענו את שקשוק גלגלי רכבות המוות, אנחנו שלנגד עינינו הושלך האב הזקן לנהר יחד עם חמש מאות יהודים מבריסק דליטא המפוארת, והנהר האדים מדם, אנחנו שלנגד עינינו נרצחה האם הזקנה בבית החולים, אנחנו שלנגד עינינו אירעו כל המאורעות שאין דוגמתם בהיסטוריה – אנחנו נחשוש לסכן את נפשנו כדי למנוע משא ומתן עם רוצחי אבותינו?<sup>44</sup>

גם מפ"ם נזקקה לטיעון זה. ב-5 בינואר 1952, ערב הדיון בכנסת, ארגנה מפ"ם הפגנה רבת משתתפים בתל-אביב. הנואמים בה היו גיבורי הגטאות: אבא קובנר, חייקה גרוסמן, יצחק צוקרמן (אנטק) וצביה לובטקין, כולם חברי מפ"ם. המוטיב העיקרי שהובע בהפגנה היה העיקרון, שצוואת הקורבנות בכלל והגיבורים בפרט הייתה להיאבק נגד המגעים הישירים עם גרמניה. לובטקין הדגישה בנאומה שאסור לכנסת למחול לנאציזם מאחר שהיא מייצגת את כל העם, כולל מיליוני קורבנות השואה, ש'לעולם לא היו נותנים ידם למחילה לנאציזם'. היבט זה ניכר בכותרת הכתבה שסקרה את ההפגנה – 'הפרטיזנים ולוחמי המחתרת קוראים: "מו"מ עם בון – בגידה בקורבנות"', וכן בסיסמה המרכזית של ההפגנה: 'אנחנו נשבעים לא לבגוד בצוואת אחינו ואחיותינו שנפלו מידיי החיה הנאצית! אנחנו נשבעים לא לשכוח ולא לסלוח! כל יד שתושט לממשלת בון תהיה יד בוגדת!<sup>45</sup>

אלתרמן מצדו שב והבהיר בטורו כי מטרת השילומים אחת ויחידה: החזרת השוד, ולא סליחה או כפרת עוונות: 'וּפָא יוֹם! בְּלִי פֶבֶס וּמְרָק, / וּמְבָלִי לְנִקּוֹת וְלְצָרְף בְּאוֹר, / קָחִי אֶת כְּסֶף הַשָּׂד מִיַּד הַהוֹרֵג'.<sup>46</sup> בן-גוריון ושרת הביעו עיקר זה יותר מפעם אחת. בן-גוריון עשה כן בנאומו על השילומים במליאת הכנסת בינואר 1952: 'פשע בעל ממדים עצומים ואיומים כאלה אין לו כפרה בשום פיצוי חומרי. [...] אולם העם הגרמני, גם אחרי מיגור שלטונו של היטלר, עודנו הוסיף ליהנות, גם במערב וגם במזרח, מפירות הטבח והביזה, השוד והגזל של היהודים הנרצחים'. נאומו נחתם במשפט: 'בל יהיו

44 פרוטוקול ישיבת מליאת הכנסת, 7.1.1952, דברי הכנסת, כרך י, עמ' 907-906. ראו: Hanna Torok, 'The Commander of the "Yizkor": Herut, Holocaust, and Survivors', in: S. Ilan Troen and Noah Lucas (Editors), *Israel: the First Decade of Independence*, New-York 1995, pp. 211-227

45 על ההפגנה, ראו: על המשמר, 6.1.1952.

46 אלתרמן, 'אחרי חתימת ההסכם', דבר, 12.9.1952.



מנחם בגין נואם בהפגנה נגד השילומים בכיכר מוגרבי בתל-אביב, 25.3.1952  
 בימי התחלת הדיונים בין ישראל לגרמניה על השילומים  
 [צלם: ה. חיים פין]

רוצחי עמנו גם יורשיו!<sup>47</sup> שרת קבע באופן מפורש במספר פורומים כי מטרת הפיצויים החומריים היא לפצות אך ורק על הנזק החומרי. לדוגמא, הוא טען בדיון בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, ששום פיצויים חומריים לא יוכלו לכפר על החטא ולא תוכל להיות כפרה על העינויים ולא תוכל להיות כפרה על המוות.<sup>48</sup> המסר העיקרי של הטור שחיבר אלתרמן בעקבות חתימת הסכם השילומים היה חיובי אם כן, ולמעשה הוא בירך על קבלתם.<sup>49</sup>

#### ד. יחסי אלתרמן – שרת

זמן קצר אחרי פרסום טור זה, הופיע מאמר תגובה. מחברו היה אישיות מרכזית ומשמעותית בתהליך שהביא להסכם השילומים: משה שרת, שר החוץ. לפני עיון בתגובת שרת, ראוי להתבונן קצרות ביחסי השניים. למיטב ידיעתי טרם נכתב על כך, בניגוד למגוון ההתייחסויות לקשרי המשורר עם בן-גוריון ו'צעירי מפא"י', דיין ושמעון פרס. במטרה ללמוד על יחסי אלתרמן – שרת, או לפחות על יחס שרת למשורר, אסתמך

47 פרוטוקול ישיבת הכנסת, 7.1.1952, דברי הכנסת, כרך י, עמ' 896. ראו: מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, כרך ב, תל-אביב 1977, פרק יד ('רוצחי עמנו ויורשיו'), עמ' 918-939.  
 48 פרוטוקול ישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 13.3.1951, ארכיון מדינת ישראל (להלן: א"מ), 7562/א8.  
 49 הערת העורכת (דבורה גילולה), הטור השביעי, כרך ה, עמ' 342.

על היומן האישי שחיבר שרת. הלה כתב לא מעט על אלתרמן, אך לא על נתן אלתרמן האישי, אלא בעיקר על טורו, 'הטור השביעי'.<sup>50</sup> שרת לא התייחס אליו כידיד וכרע אלא בחן אותו בעיני איש-ספר, שעיין בטוריו כמו רבבות שקראו אותם מדי יום שישי, וכן בעיני איש מדינה ואף ראש הממשלה. למשל, בעקבות ביקורו הראשון בבניין הוועד-הפועל של ההסתדרות, החדש והמפואר במושגי אותם ימים, רשם שרת: 'זו הייתה כניסתי הראשונה לבית החדש, אשר הבורגנים כינוהו "קרמל"'. רבות שמעתי על פארו המופלג ומותרותיו, גם את השיר ההלל והצידוק של נתן אלתרמן קראתי, אך מה שראו עיני עלה על כל המשוער'.<sup>51</sup> גילוי נוסף ליחס שרת לאלתרמן מצוי בדברים שכתב בשבוע בו נפטר עזריאל קרליבך, עורך מעריב: 'הייתי בטוח כי נתן א' יקדיש את ה"טור השביעי" לקרליבך וכך הווה. הגדיל והפליא לעשות. שיא של ביטוי'.<sup>52</sup>

כראש הממשלה, התייחס שרת למשורר פעם אחת, בעקבות טור שהתמקד ב'עסק הביש' שהתחולל במצרים בקיץ 1954 ותליית שמואל עזר ומשה מרזוק, שני חברי רשת הריגול בינואר 1955.<sup>53</sup> בטור הוצגו שאלות רטוריות, שנכתבו באורח מצועף מאחר שהציבור הישראלי כלל לא הכיר את פרטי האירוע הטראגי במצרים.<sup>54</sup> באמצעותן, קבע אלתרמן שהתליות לא היו מחויבות המציאות ונדרשת חקירה. המשורר הבהיר ש'לא תְּשׁוּבָה מִבְּקֶשׁ הוּא, כִּי אֵין זֶה טִיבֵיךְ. / אַךְ דוֹרֵשׁ הוּא אוֹלֵי / מִסְּקָנָה מְעֻשֵׁית'.<sup>55</sup> ראש הממשלה עסק רבות ביומנו בטור זה – עדות לסערה הנוראה שהוא היה נתון בה באותם ימים. ביום שהתפרסם הטור, הודיע שרת לאלוף-משנה בנימין גיבלי כי הוא מודח מתפקידו כראש אגף המודיעין. על הקשר בין הטור להדחה רשם ביומנו: 'הנה היום הופיע נתן אלתרמן בטור השביעי וקריאת תיגר בפיו: "האם דרושים היו קורבנות אלה? מי יתן את הדין?" אם מייד אחרי זה ייודע כי גיבלי סולק מתפקידו ברור יהיה לכל כי הקולר תלוי בצווארו'.<sup>56</sup> בימים אחרי פרסום הטור, צבר כדור השלג תאוצה.

- 
- 50 משה שרת, יומן אישי, כרכים א-ח, תל-אביב 1978 (להלן: שרת, יומן אישי). לא רק ביומנו האישי ניתן לאתר את הפן הזה. הוא נוכח במכתבים שנשלחו על-ידי שרת מלטרון, כשהיה במעצר ב-1946. ראו למשל: משה שרת, מאסר עם נייר ועיפרון: מכתבי ציפורה ומשה שרת, יוני-נובמבר 1946, תל-אביב 2000 (להלן, שרת, מאסר), עמ' 287.
- 51 שרת, יומן אישי, כרך א, 4.11.1953, עמ' 116. שרת התייחס לטור, 'שיחה עם בניין מפואר', דבר, 4.9.1953.
- 52 שרת, יומן אישי, כרך ה, 17.2.1956, עמ' 1359. הטור הרלבנטי הוא: 'עזריאל קרליבך', דבר, 17.2.1956.
- 53 נתן אלתרמן, 'הדרך הפתוח', דבר, 11.2.1955. ראו גם, שבתי טבת, קלב"ן, תל-אביב 1992 (להלן: טבת, קלב"ן), עמ' 190-198.
- 54 לשאלה כיצד שמע אלתרמן את פרטי האירוע, שהיה בחזקת סוד כמוס, ראו: לאור, אלתרמן והפרשה, עמ' 92-93.
- 55 אלתרמן, 'הדרך הפתוח', דבר, 11.2.1955.
- 56 שרת, יומן אישי, כרך ג, 12.2.1955, עמ' 719.

ב-14 בפברואר תבע למרחב, ביטאון אחדות-העבודה, במפורש ובפה מלא, 'לא במעולף ובלשון פיוטית דקה מן הדקה, כפי שעשה זאת נתן', חקירה 'מי האחראי בתוכנו לאסון קהיר'.<sup>57</sup> אחרי יומיים, ב-16 בפברואר, ניסה שרת לשדל את גרשום שוקן, עורך הארץ, לא לפרסם מאמר מערכת שהתבסס על 'שני בתים משירו של אלטרמן', ועיקרו תביעה לפטר את שר הביטחון פנחס לבון.<sup>58</sup> כעבור ימים אחדים, ב-21 בפברואר – ביום שהכנסת דנה בבחירת בן-גוריון כשר הביטחון במקום לבון המודח, נזכר הטור בדיוני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת.<sup>59</sup>

יחסו הנרגש של שרת כלפי אלטרמן שב והתגלה ב'ימים הנוראים', מבחינתו: ימי הדחתו מתפקידו בממשלה ביוני 1956 על-ידי בן-גוריון – טראומה שלא הצליח להשתחרר ממנה עד יומו האחרון. הטור שהקדיש אלטרמן להדחה התפרסם בסוף השבוע שבו היא התחוללה.<sup>60</sup> שרת ציפה בכליון עיניים ובהתרגשות, וגם בחשש, לטור עליו. ביומנו נרשמו המילים הרמות הבאות:

המאורע – הופעת "הטור השביעי" מוקדש לפרישת. כל השבוע הייתי דרוך בצפייה לקראת גיליון "דבר" של יום ו' – היעמוד לנתן א' עוז הרוח לאמר את דברו הנוקב והמזוקק על נושא הימים האלה, או יסטה ויידחק לאיזו פינה נידחת של חיי הציבור, או שמא בכלל יאלם דומיה כפי שהוא עושה בשעות מצוקה נפשית וסבך ללא מוצא? במלים אחרות ויותר פשוטות – היעז פנים כלפי המנהיג או יגזור על עצמו שתיקת אין אונים?<sup>61</sup>

כשקרא שרת את כותרת הטור – שמח, ובמלותיו: 'מאד התרוממה רוחי ונזדקפה קומתי'. הסיבה לכך היא שהטור הוא 'עדות כי לא פסו אמונים, לא סף אומץ-לב

57 שם, עמ' 727. עדות לחשש ראש הממשלה מתוצאות פרסום הטור ניתן לאתר בתשובתו לשאלת חבר הכנסת יעקב ריפטין ממפ"ם לגבי יחסו לטור. התשובה הייתה: 'אמרתי: "מהמחשבה וההרגשה שבו – כן. מפרסומו – לא ולא"'. שם, עמ' 728.

58 שם, עמ' 736. למרות בקשת ראש הממשלה, שוקן פרסם את המאמר. שבתי טבת כתב על כך: '17 בפברואר 1955 נחרט כציון-דרך בתולדות העיתונות הישראלית: בפעם הראשונה לא כובדה בקשה מפורשת של ראש הממשלה'. טבת, קלב"ן, עמ' 202.

59 שרת, יומן אישי, כרך ג, עמ' 746. 'סיפרתי במפורט מה קרה לגבי שירו של נתן א' וכיצד התנהג "למרחב"', כתב שרת ביומנו. שרת כאיש מדינה התייחס למשורר עוד פעם בימי 'מבצע קדש'. אלטרמן כתב טור שבו תמך בהתלהבות במבצע ('מנגד ההר', דבר, 9.11.1956). שרת הגיב ביומנו בחריפות על הטור: 'הטור השביעי הזה הוא צידוק נשגב למלחמת מנע, אשר לעומת הרקעתו הנועזת כנשר אדיר למרומי הביטוי הרי כל מליצותיו של בגין הן התפלשות של שרץ בעפר'. שרת, יומן אישי, כרך ז, 2.12.1956, עמ' 1893. ראו גם, שפר, משה שרת, עמ' 907.

60 נתן אלטרמן, 'פרישת שרת', דבר, 22.6.1956. שרת התפטר מהממשלה ביום ראשון, 18 ביוני, בישיבת הממשלה השבועית.

61 שרת, יומן אישי, כרך ה, 22.6.1956, עמ' 1479-1480.



האזרחי, לא קהה המצפון'. בהמשך, פרש שרת את מסכת היחסים הפתלתלים ששררה ביניהם. דוגמא לכך הייתה עמדת אלטרמן לנוכח שחרור שרת ממעצר במחנה לטרון ב-1946, שחוללה שיבוש חמור ביחסיהם.<sup>62</sup> בעקבות השחרור, רשם אלטרמן טור שבו נרמז כי זה בא בתמורה להתחייבות סודית של ראשי הסוכנות היהודית לפעול נגד פעילות מרי אנטי-בריטית ואף להסתלק מן התביעה לעלייה רבתי לארץ-ישראל. המשורר רימז בכותבו כי, 'הוֹדְעַת הַשְּׁחָרוֹר / לְלִטְרוֹן הַכְּקִיעָה / וְהַפְעַם אֵי-מִי פֶה-וְשָׁמָּה שׁוֹאֵל: / הַשְּׁחָרוֹר הַלְזָה / בְּעֵד מֶה הוּא מְגִיעַ?...',<sup>63</sup> לחרושת השמועות לגבי שחרור ראשי היישוב. שרת נעלב עד עומק ליבו מן החרושת הזאת, ובמיוחד מעמדת המשורר.<sup>64</sup> עוד 'חוליה כבדה' ששיבשה את יחסיהם צצה לרגל פרשת השילומים שתידון להלן.<sup>65</sup> אבל כעת, ב-1956, הגיע שרת למסקנה המשמחת כי הטור עצמו – שתואר על-ידו תוך שימוש במילות מליצה ('יצירה דקת-חדירה, עמוקת-רגש, עזת-ביטוי ונדיבת-שבח מעבר לכל מה שיכולתי לפלל'), היה 'מעין חיסול פירוד הלבבות וכריתת ברית ביני לבין משורר הוגה, יחיד סגולה בביטוי ציבורי, אשר כה הוקרתי'.<sup>66</sup> אחרי כמה ימים כתב שרת המודח איגרת תודה נרגשת למשורר.<sup>67</sup> בשורותיה הראשונות הזכיר את העננה שרבצה ביניהם – 'אמנם זכרתי סיבכי עבר [...] [ו]אם עלה לך חיבור הטור בהתגברות על ההיסוסים – תבורך עליה'. בהמשך כתב:

היות נושא ל'טור שביע'י זה [ההדגשה במקור] – אשר כקורא-סתם הנני נוטה לראותו כאחד משיאיך – הריהו מהדברים המעוררים התרגשות עמוקה בלב. אשרי מי שנגזר עליו לפעול כמדינאי ואשר זכה לעורר התגלות כה מרהיבה של עוז-רגש ועוצם ביטוי אצל משורר יחיד-סגולה.

בסיום המכתב נדרש שרת שוב לטור וטען 'שיש בו הרבה אמת ואומץ ואפילו קצת אהבה'. אלטרמן התייחס בתשובתו לקרע שנפער: 'היה לי [...] שכר אישי – שכן ראיתי מסלק סילוק סופי לאותו חיץ שלא הודיתי בו ולא קיימתיו ובכל זאת הייתה צמיחתו

62 ב'שבת השחורה' עצרו הבריטים את רוב מנהיגי היישוב, כולל שרתוק, וכלאו אותם במחנה לטרון.  
 63 נתן אלטרמן, 'עם שְׁחָרוֹר הַמְּנִהְיִים', דבר, 8.11.1946.  
 64 שרת, מאסר, עמ' 376.  
 65 יעקב שרת, בן משה ועורך יומן אישי, סבר שהטור 'שלושה דברים בעניין התביעה מגרמניה' (דבר, 16.3.1951) היה 'החוליה הכבדה' ששיבשה את יחסי השניים. לדעתי, 'החוליה הכבדה' הייתה הוויכוח ביניהם לגבי שאלת השילומים, שמאמר זה עוסק בה (יעקב שרת הסכים עמי בשיחה טלפונית, 15.12.2002).  
 66 שרת, יומן אישי, כרך ה, 22.6.1956, עמ' 1479-1480.  
 67 שרת כתב לאלטרמן ב-24.6.1956, ואלטרמן השיב לו ב-27.6.1956. ראו: שרת, יומן אישי, כרך ה, עמ' 1486-1487.

כעין צמיחה-שמאליה על אף כל הטוב שרחשתי לך כל הימים. גם בשעת פלוגתא.<sup>68</sup> עם איגרת זו הסתיימה מסכת היחסים בין אלתרמן לשרת. יחסיהם לא היו הדוקים מעולם וגם ידעו רגעים רוויי מתח, ששיאם בוויכוח על משמעות השילומים מגרמניה.

### ה. פולמוס אלתרמן – שרת על השילומים

הטור השישי שעסק בשאלת השילומים התפרסם במחצית ספטמבר 1952, שבוע לאחר פרסום הטור הקודם. טור זה התמקד, כאמור, בתגובה למאמרו של שרת.<sup>69</sup> עם שובו ארצה מטקס חתימת הסכם השילומים שבו ייצג את ממשלת ישראל, ערך שרת מסיבת עיתונאים בתל-אביב. בטורו, התפלמס המשורר עם טענת שרת במסיבת העיתונאים, שהרוב המכריע בקרב תומכי ההסכם מחטיאים את המטרה: 'כוונתי לאלה הרואים את ההסכם כרע הכרחי, כביכול, ומוכנים להצדיק את הדין כאילו רק באין ברירה. בעיני אלה ההסכם הוא הישג חומרי מזה עם ויתור מוסרי מזה, כשהראשון מחפה על השני ומפצה בעדו'.<sup>70</sup> מדוע ענה לו המשורר? הוא סבר ששרת התפלמס במסיבת העיתונאים באורח מצועף עם דבריו שנרשמו בטור הקודם ('אחרי חתימת ההסכם'). לא ניתן למצוא 'שום דוגמה בולטת לעמדה הזאת', קבע אלתרמן ובהמשך טען ששרת התייחס בהקשר זה לטורו:

ייתכן כי עילה כלשהי לדבריו אלה של שר-החוץ היו פסקות ב'טור השביעי' מיום ו' שעבר, בו ניסיתי לדובב גם את כפילות-התגובה וכפילות-הרגש אשר בלב יהודים רבים מבין מחייבי ההסכם, ואולי בלב רוב מניינם של יהודים, לגבי הפגישה עם גרמניה לשם השבת הגזילה, ובו ניסיתי לעמוד גם על הגזר הקובע שנכסים אלה אין להם דין וגורל אלא לחזק את מדינת היהודים, היורשת האחת והאחרונה.

אחר כך תקף אלתרמן את שר החוץ בשני עניינים. ראשית, עקב ההתעלמות מ'כפילות הרגש שבלבם של המזדהים עם החתימה'. לדבריו, התעלם שרת משורש יחס מחייבי ההסכם ומהדיאלקטיקה העמוקה שנמצאה בלב יחסם. המשוואה ששרת הציג אינה תקפה, גרס המשורר והציג את טעם קביעתו:

החתימה אינה כפילות של הישג חומרי מזה ושל ויתור מוסרי מזה. שום "הישג חומרי" אין בו כדי לחפות על ויתור מוסרי בתחום זה שאנו דנים, ואילו כזה היה שורש המלחמה הנפשית שניטשה בלב רבים ממחייבי

68 ש.ם.

69 נתן א., 'תשובה לשר החוץ', דבר, 17.9.1952.

70 הציטוט שאלתרמן הציג בטורו נלקח מדברי שר החוץ במסיבת העיתונאים, ראו: 'שרת: נתבע מגרמניה המזרחית את חלקה בשילומים', הארץ, 15.9.1952.

ההסכם, כי אז הייתה החלטתם לחיוב צריכה להימחות ככתם מתולדות העם.

את הכפילות ניתן לאתר במקום שונה: מדובר ב'כפילות של צו מוסרי כנגד צו מוסרי' שלא קיימת לא בלב רבים מהמחייבים, 'כי אם בלב כולם' – מאחר שהשבת הגזלה לא הייתה 'הישג חומרי' סתמי אלא עיקר מוסרי, שמהותו היה 'ציווי וצוואה' כדי לחזק את המדינה.

העניין השני נכתב בסגנון בוטה וניגח את קביעת שרת במסיבת העיתונאים, 'כי בנסיעתו ללוקסמבורג "לא הייתי זקוק לתנחומים ולעידוד – לא הרגשתי אלא גאווה"'. בתגובה רשם המשורר דברים לא קלים, שלהערכתו הם 'החוליה הכבדה' הקשורה לשאלת השילומים, ששיבשה את יחסיו עם שר החוץ:

עניין המגע והפגישה פנים אל פנים בין מדינת ישראל ובין נציגי גרמניה, באולמו של משא-ומתן, אינו ענין שאפשר ושצריך לפטרו בדרך זו של פסוקים תקיפים ומהוקצעים. עוד ייכתבו ועוד צריכים להיכתב דברים על מגע זה שיש לשמרו מפני קלות-יחס ופשטנות מצד כולנו, מפני דרדור אל השיגרה והרגילות.

המשורר סיים את הטור במשפט שניתן להבינו כהאשמת שר החוץ בשטחיות: 'החתימה על ההסכם היא אקט מדיני שיש לחשוף את מלוא משמעותו, שיש בה אור וחושך ומכוות-אש גם יחד. משמעותו זו אינה מתמצה בנימה של נצחון וקורת-רוח בלבד'.<sup>71</sup>

אחרי יותר משבועיים התפרסמה התשובה הארוכה והמפורטת של שר החוץ.<sup>72</sup> שרת התייחס לכל הסוגיות שהמשורר רשם בטורו. הסוגיה הראשונה הייתה הצגת הטעמים המסבירים את תחושת הגאווה שחש בעת טקס החתימה. שרת תיאר את הרגשותיו בעת האירוע שנערך באולם הארמון של עיריית לוקסמבורג – כשישב עם נציגי האומה הגרמנית. הרגש הדומיננטי שחש 'היה רגש הגאווה והגאון', לנוכח הפגנת 'כוחה המוסרי של מדינת ישראל ועל הרמת קרנה בעיני אומות העולם'. בהמשך הרחיב שרת וציין שהטקס בלוקסמבורג מסמל את ההבדל המכריע בין חיי גלות לבין חיים במדינה ריבונית. בכל ההיסטוריה היהודית רווית הסבל והמכאוב, לחם חוקינו היו שחיטות ופרעות, הסביר שרת. לראשונה הפורעים הודו בפשע הנורא שעוללו ומוכנים לכפר על מעשיהם, דרך פיצויי-דמים עבור הרכוש היהודי שנהרס ונבזז באירופה בימי השואה. הסיבה היחידה לחידוש זה היא עובדת קיומה של מדינת ישראל. 'אלמלא המדינה לא הייתה מתקיימת פגישה כזאת. וכשם שהמדינה היא כבוד, כך הפגישה שהתקיימה אך

71 אלתרמן, 'תשובה לשר החוץ', דבר, 17.9.1952.

72 משה שרת, 'תשובה למשורר', דבר, 3.10.1952.

ורק הודות לה – כבוד היא ועליה גאוותנו'. בהקשר זה שאל שר החוץ רטורית – 'מה סימלה פגישתנו זו עם נציגיו?' של העם הגרמני, והשיב: 'דבר היותנו לא רק חיים אלא מופיעים כאומה עצמאית מולו ודבר הופעתם הם כנושאים וכמודים באחריות להרס ולגזל ומשלמים מה שיש בידם לשלם. אם יש לדבר על נקמה, זוהי נקמתנו – נקמת ההתעלות'.



החתמה על הסכם השילומים, נחום גולדמן ולצדו משה שרת  
[ארכיון התצלומים 'פורוורד', ניו-יורק / באדיבות ארכיון התצלומים בבית התפוצות ורות כהן]

הסוגיה השנייה שהעלה שרת נגעה לקביעת אתרמן, שההסכם שידר דואליות: טוב ורע ('החתמה על ההסכם היא אקט מדיני שיש בו אור וחושך ומיכוות אש גם יחד'). שרת שלל את ההבחנה הכפולה של המשורר והוסיף: 'אהין לשאול: איזה חושך יש בחיינו?' וענה: במדינת ישראל ובתפוצות 'מרובים אמנם הצללים, מהם כבדים ואפלים מאוד'. המדינה 'מתבוססת בחולשותיה הפנימיות, נאבקת עם מומיה, נשטפת בנחשולי חוליך המאיימים לכבות גחלת אש קדשה'. בתפוצות 'יש פינות ואף שטחים נרחבים השקועים באפלה קודרת'. רבים מקרב יהודי התפוצות חיים בצל סתימת הפה ודיכוי הנפש, ומדינה איננה ערובה מוחלטת 'בפני רדיפות ופרעות אם תפרוצנה בגלות מן הגלויות'. מחשכים אלה, הדגיש שרת, קיימים ועומדים לפני חתימת ההסכם, 'ואין הם מתפזרים בשום פנים עם החתימה'. לנוכח המציאות הנתונה, היקשה שרת, 'מה ה"חושך" שהטילה החתימה לחיינו? במידה שבא ההסכם לשנות משהו, מהי מגמת השינוי – להחשיך או להאיר?' תשובת שרת לשאלה הייתה ברורה: הקמת מדינת ישראל שינתה באורח פלא את חיי היהודים – וההסכם מעיד על השינוי. בעיית המשורר בהקשר זה היא הפער בין תודעתו לבין המציאות החדשה. שרת נקט בנימה מרומזת אך

תחושתו הייתה ברורה ובהירה: המציאות בארץ 'קפצה קפיצה נחשנית [...] ואילו הכרתנו לא הדביקה את קצב ההתקדמות ועודה מפגרת'. מצב זה הביא להתלבטות במושגים לא רלבנטיים, המפריעים להפיק מהמציאות החדשה 'את מלוא הכוח האפשרי'.

הסוגיה השלישית אליה התייחס שרת נגעה לשאלה ה'סגנונית' שעורר אלתרמן ('פסוקים תקיפים ומהוקצעים'), ושלהערכתו פגעה אישית בשר החוץ. 'לקבל מידי משורר עברי מחונן וברוך-השראה ציון לא טוב בעד סגנון הדברים או אופי הביטוי אין זה מהדברים הקלים בעיני. אעפ"י כן לא שכנעתני הביקורת הפסקנית'. בהמשך כתב שרת דברים המעידים על גודל העלבון:

נניח כי נתן א' עצמו לא נכשל מעודו בדיבור "בוטה" – למשל, בכותרת מאמרו; או נניח כי לא יצא מתחת ידיו "פסוק מהוקצע", באשר כל ליטוש תועבה הוא לו; או נניח כי הוצאת משפט גנאי סיטוני במקצת על סגנונם של אחרים (נתן א. כורך אותי עם כל יתר "ראשי העושים בהסכם") אין בה עצמה מידת-מה של תקיפות; או נניח אפילו כי ב"טור השביעי" אין אתה נתקל לעולם בפסוק "מאומץ" כלשהו – אמנם לשם מטרה כשרה בתכלית ואף נעלה, כחרוז למשל. מה מזה? כלום העדרן של כל המגרעות החמורות האלה, הוא בלבד, דיו להכשיר ולהצדיק את הדעה המובעת, ולעומת זה האם מציאותם של אותם פגמים חמורים פוסלת את הדעה לחלוטין?<sup>73</sup>

מבחינת שרת, פרסום מאמרו היה אירוע חשוב ואף מרגש. הוא קיבל מכתבי שבח רבים עליו, שהביעו תודה והסכמה. לדוגמא, הפדגוג פרופסור עקיבא ארנסט סימון מהאוניברסיטה העברית, כתב:

הרשה נא לי להביע את שמחתי על מאמריך החשוב מאוד "תשובה למשורר", שפרסמת [...] חן חן לך ויישר כוחך. אני רואה לעצמי חובה מוסרית להביע לך את הסכמתי, הואיל ולא פעם הייתי חייב לחלוק על דעותיך, כפי שאף אתה ודאי רגיל לחלוק על רוב דעותיי.<sup>74</sup>

73 ש.ם.

74 21.10.1952, א"מ, ח"ץ, 2418/15. כל התיעוד הקשור למאמרו של שרת, 'תשובה למשורר', נימצא בתיק זה. גדעון רפאל, מראשי שרות החוץ שכיהן אז כסגן ראש נציגות ישראל באו"ם, כתב באירוניה על הפן ה'בלשני' של הוויכוח עם המשורר: 'אין צורך להדגיש כי החלק ההשקפתי מתקבל על דעתי בעוד שבויכוח הבלשני איני יכול לקבל על עצמי סמכות להביע דעה. על כל פנים, קריאת מאמריך לא רק חיזקה דעתי על הצדק והתועלת הכלכלית והמוסרית אשר בהסכם עם גרמניה, אלא אף העשירה ידיעותי בשפה העברית'. ניו-יורק, 29.10.1952, א"מ, ח"ץ, 2418/15.

על יחסו של שרת למאמרו ניתן ללמוד משאלה שהפנה לחיים יחיל, מנהל מחלקת ההסברה במשרדו: 'האם אתה סבור כי בכל צירותינו קוראים את "דבר"? הייתי רוצה להיות בטוח כי "תשובה למשורר" יעשה את שליחותו ה"הסברתית"'.<sup>75</sup>

## ו. הערות סיכום

לאור הסקירה שהוצגה כאן, נכון לתת את הדעת לכמה היבטים. תחילה לפן הביבליוגרפי. נכתבו דברים רבים על יחסו של אלתרמן לשואת יהודי אירופה בעשור המעצב, שנות החמישים (להבדיל משנות הארבעים, שנות השואה).<sup>76</sup> אך עמדתו בשאלת היחסים עם גרמניה, שטלטלה את החברה הישראלית הצעירה שנים רבות, טרם מוצתה במחקר. מאמר זה הצטמצם לבחינת השקפתו בוויכוח על ה'שילומים' שהתנהל בשנים 1951-1952.

שנית, מתעוררת תהיה מדוע שרת, שכיהן אז כמספר שתיים בצמרת השלטון, אחרי בן-גוריון, התייחס לדברי אלתרמן ולפולמוס שהתחולל ביניהם ברצינות גמורה והרת ערך. כמה תשובות אפשריות לכך. האחת קשורה למעמד הציבורי של אלתרמן באותם ימים – לא 'סתם' משורר, אלא משורר שאחרי מותו נכתב עליו ש'שירתו העיתונאית ביטאה את הממלכתיות הישראלית ומקימיה, ועל כן, יש הרואים באלתרמן משורר לאומי – תואר שהיה שמור עד כה רק לביאליק'.<sup>77</sup> לכן, מבחינת שרת התייחסות אלתרמן לעמדותיו ולתפקידו בשאלת השילומים, שבה הוא מילא תפקיד מרכזי, הייתה רבת חשיבות. תשובה אחרת קשורה לדימויו העצמי של שרת. בעולמו הפנימי, תרבות בכלל ושירה בפרט שיחקו תפקיד מרכזי ומיוחד. קיימות דוגמאות רבות לכך: בערוב ימיו התפרסם ספר תרגומיו לשירה,<sup>78</sup> ויומנו האישי גדוש הערות והתייחסויות המעידות על רוחב דעתו התרבותי. גם בימים שהיה עסוק לעיפה, עת כיהן כראש הממשלה ושר

75 מכתב שרת ליחיל, 13.10.1952. יחיל ענה לו ב-15.10.1952: 'לצערי, אני בטוח כי לא בכל הנציגויות קוראים את "דבר". דאגתי לכך, כי שני הגיליונות (עם מאמרו של נ"א ועם תשובתך) ישלחו לנציגויות'. א"מ, ח"ק, 2418/15.

76 למשל: דן לאור עסק בשאלה המרתקת 'על שתי הדרכים' (לאור, על שתי דרכים). רוני שטאובר בחן סוגיה זו דרך זווית שונה (הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים ושדה-בוקר 2000, עמ' 123-134). חנה יבלונקה דנה ביחסו ל'משפט אייכמן' (מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ירושלים ותל-אביב 2000). אני התייחסתי למקומו ב'משפט קסטנר' (ויץ, האיש שנרצח פעמיים). תום שגב עסק רבות באלתרמן, בספרו על יחס הישראלים לשואה (שגב, המיליון השביעי). דינה פורת כתבה על קשריו עם אבא קובנר, בביוגרפיה על האחרון (מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, תל-אביב 2000).

77 'מותו של המשורר', מאמר המערכת, הארץ, 29.3.1970.

78 משה שרת, מחברת תרגומי שירה, תל-אביב 1965.

החוץ, היה צד זה נדבך אינטגרלי ואינטימי באישיותו והוא מצא באמצעותו פורקן מן המתח הכרוך בתפקידיו.<sup>79</sup>

בהמשך להיבט זה, ראוי להציג את התייחסות שרת לטורי אלתרמן בהקשר הרחב. בשנות החמישים התקיים דו-שיח מתמשך ומתמיד בין ראשי צמרת השלטון לבין אישי הרוח הבולטים. חלק מן המגעים ביניהם היו נינוחים וחלקם היו נרגזים ומלאי מתח, אך אף הם היוו עדות להתייחסות של צמרת השלטון לדעותיהם ולעמדותיהם. התנהלו מגעים לא מעטים ביניהם לבין בן-גוריון, כגון השיחות שעסקו בדמות החברה הישראלית לנוכח הקמת המדינה והעלייה ההמונית ב-1949,<sup>80</sup> והפולמוס הקשה בינו לבין אישי הרוח המרכזיים בימי 'פרשת לבון' בשנים 1960-1961.<sup>81</sup> התמונה המצטיירת מהבירורים הללו היא, שבן-גוריון התייחס ברצינות רבה לאמירות החמורות שהוטחו נגדו.<sup>82</sup> הדבר תקף גם לגבי שרת.

על רקע זה נשאלת השאלה היכן למקם את אלתרמן במאבק שערכו אישי רוח נגד המשא ומתן הישיר על הסכם השילומים? בסתיו 1951, כשהתברר שממשלת ישראל מתכוונת לקיים מגעים ישירים עם גרמניה, התארגנה קבוצת אישי-רוח שהתנגדו נחרצות לצעד זה. מבחינה פוליטית היא הייתה מנומרת ומעורבת: חלקם היו מזוהים עם הימין הרביזיוניסטי, כמו ההיסטוריון פרופסור יוסף קלוזנר והמשורר אורי צבי גרינברג וחלקם היו מזוהים עם מפא"י, כמו קבוצת ניצולי השואה, בראשות ההיסטוריון והרופא ד"ר מרק מאיר דבורצ'זקי. השאר היו מזוהים עם מפלגות אחרות, כמו הרב יהודה לייב מימון מ'המזרחי'.<sup>83</sup> המכנה המשותף שאיחד אישים אלה היה ברור וחד: התנגדות למשא ומתן עם גרמניה.<sup>84</sup> עמדת אלתרמן הייתה שונה ומורכבת מעמדתם: הוא התנגד לקשרים עם גרמניה, כמו קשרים תרבותיים או ביטחוניים, אך ראה את השילומים כרע הכרחי ולכן לא שלל מגעים ישירים עמה. העובדה שגיבש עמדה ייחודית לנוכח הסוגיה הטעונה הזו, ובכך חלק הן על השקפת 'אישי הרוח' והן על עמדת ראשי מפא"י, העידה על עוצמת הפן האוטונומי בנפשו.

79 דוגמא לכך הם הדברים שרשם שרת ביומנו ב-8.2.1955 (כרך ג, עמ' 711-712), על השיר 'מה אומרות עיניך?', מאת יצחק שנהר, ועל זמרתה של רמה סמסונוב.

80 ראו: יחיעם ויץ, 'בן-גוריון בשנות המדינה הראשונות: בין פוליטיקה לתרבות', בתוך: יוסי בן-ארצי ואחרים (עורכים), נוף מולדתו: מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן-אריה, ירושלים 2000, עמ' 533-550.

81 ראו: יחיעם ויץ, 'מעורבות האינטלקטואלים ב"פרשת לבון"', ציון, חוב' ס"ד (תשנ"ט), עמ' 349-378.

82 דוגמא לכך הוא המכתב ששלח בן-גוריון לפרופ' שמואל הוגו ברגמן, 5.2.1961, אב"ג, תכ"ב.

83 מנחם בגין הציג את הרשימה בנאוםו בדיון בכנסת על השילומים. ראו: פרוטוקול ישיבת הכנסת, 7.1.1952, דברי הכנסת, כרך י, עמ' 907-908.

84 כמה מהם נפגשו עם ראש הממשלה בן-גוריון וביקשו ממנו לא לנהל משא ומתן ישיר עם נציגי גרמניה. ראו, יומן בן-גוריון, 30.10.1951, אב"ג.

לבסוף, נחזור לוויכוח המחקרי שבו פתחנו, בין דן מירון לזיוה שמיר, לגבי עמדת אלתרמן כלפי הממסד בראשית ימי המדינה, כלומר, בן-גוריון ומפא"י. מאמרנו שרטט דיוקן של המשורר כיוצר ריבוני, ששיקוליו ועמדותיו מבטאים את האמת הפנימית שלו, ולא את רצון 'האב המייסד' וגחמותיו. בשנים 1951-1952 חלו שינויים בעמדות אלתרמן לגבי שאלת השילומים: מתמיכה, לעמדה דואלית (שניכרה בכל הוויכוחים על הקשרים עם גרמניה במרוצת שנות החמישים) ועד לתמיכתו בהסכם השילומים, שאף היא לא הייתה נקייה מדואליות.<sup>85</sup> השינויים האלה התחוללו בתודעת המשורר ולא ניזונו משיקולים זרים הקשורים ליחסיו עם השררה. אף ויכוחו עם שר החוץ נבע מעולמו הפנימי והריבוני, ולא מהרצון לרצות את השלטון. יתרה מזו, אלתרמן היה חבר מפא"י מרצונו החופשי, ולא משום רצון להיות 'איש הרוח' של מפלגת השלטון. מדובר אפוא במשורר מיוסר ומתלבט נוכח דילמה נוראה, שלא נרתע להצליף בשבט עטו באישיות נכבדת, משורר שהאזין לקולו הפנימי, ולא לקול אדוניו.

---

85 לדעתי, העובדה שכתב טור על שאלת השילומים שבוע אחד בלבד לאחר שפרסם טור אחר בנושא, מעידה על רצונו של אלתרמן להציג את יחסו המסויג מהסכם השילומים, אחרי שפרסם טור התומך בו.